

Een analyse van volksbegrafenissen in de Europese schilderkunst tussen 1850 – 1910

Naam: Liz Groen

Studentnummer: 3386147

Docenten: Saskia de Bodt en Herwig Todts

Cursusnaam: Onderzoekswerkgroep Naturalisme

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 2
Inleiding	p. 3
Iconografische types van volksbegravenissen	p. 4
Naturalisme en volksbegravenissen	p. 10
Over intimiteit en persoonlijk leed	p. 13
Conclusie	p. 16
Afbeeldingen	p. 18
Literatuurlijst	p. 29
Lijst van afbeeldingen	p. 32

Voorwoord

Tijdens de cursus Onderzoekswerkgroep Naturalisme heb ik me verdiept in kunst die zich in de periode 1850 – 1910 richtte op het gewone volk. Ik kwam toen onder andere een oprecht begrafenisafereel van Erik Werenskiold tegen en werd geïntrigeerd door de neutrale manier waarop hij een droevig onderwerp als een begrafenis weergaf. Een opvallend kenmerk van het werk is het onderwerp, een begrafenis van eenvoudige mensen. Al snel werd me duidelijk dat dit een speciaal onderwerp was, een die pas vanaf 1850 werd afgebeeld. Via online databases en overzichtswerken ben ik op zoek gegaan naar meer afbeeldingen van volksbegravenissen en de werken die ik vond waren allemaal tussen 1850 en 1910 geschilderd en hun makers kwamen uit West, Midden en Noord Europa. Het fascineerde me dat de werken die ik vond allemaal zo eigen en verschillend waren. Literatuur en kennis over afbeeldingen van volksbegravenissen is schaars, vandaar dat ik met dit onderzoek een eerste algemene vraag wilde beantwoorden: hoe werden volksbegravenissen in de schilderkunst tussen 1850 en 1910 in West, Midden en Noord Europa afgebeeld? Aan de hand van de gevonden afbeeldingen en de behandeling hiervan heb ik getracht een globaal antwoord te geven op deze vraag.

Inleiding

Gustave Courbet (Ornans, 1819 – La Tour-de-Peilz, 1877) vierde succes op de Salon van 1849 en keerde terug naar zijn geboortedorp om te werken aan zijn inzendingen voor de aankomende Salon, die van 1850 – 1851. In het huis van zijn kortgeleden gestorven grootouders maakte hij onder andere het schilderij *Un enterrement à Ornans* (1849 – 1850, afb. 1). Wellicht is deze werkplek, die de dood van zijn grootouders symboliseerde, van invloed geweest op zijn keuze voor het thema volksbegrafenis met het groepsportret dat hij wilde te maken van de bewoners van Ornans.¹ Het is in ieder geval een uitzonderlijke keuze want begrafenisaferefen bevatten voorheen de begrafenis van belangrijke personen, zoals militaire leiders, de adel en geestelijken. Courbet koos ervoor om een begrafenis van het gewone volk af te beelden en dan ook nog op een formaat dat gewoonlijk was gereserveerd voor historiestukken. Hij introduceerde met *Un enterrement à Ornans* een geheel nieuw genre in de schilderkunst: volksbegrafenissen.

Er is in de kunstgeschiedenis weinig geschreven over afbeeldingen met het thema volksbegrafenissen, ook nadat Courbet dit genre creëerde. Dit onderzoek zet een eerste stap in de kennismaking met afbeeldingen van volksbegrafenissen door de vraag te stellen hoe volksbegrafenissen in de schilderkunst tussen 1850 en 1910 in West, Midden en Noord Europa werden afgebeeld. Aan de hand van gevonden afbeeldingen wordt allereerst vastgesteld of de verscheidene afbeeldingen zijn in te delen in iconografische types en zo ja, welke types? Een belangrijke tweedeling van types zal zich tonen, namelijk die van begrafenisceremonies en begrafenisprocessies. Daarna zal onderzocht worden of de werken met het thema volksbegrafenissen kenmerken van het naturalisme bevatten, een kunststroming die inspiratie vond in het gewone volk en in ongeveer dezelfde periode tot uiting kwam. Hierna wordt gekeken of begrafenisceremonies intiemer zijn dan begrafenisprocessies en of de ceremonies het persoonlijke leed tonen en de processies het collectieve leed. Tot slot volgt de conclusie met het antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek.

¹ S. Le Men, *Courbet*, New York 2008, pp. 140, 147.

Iconografische types van volksbegrafenissen

Nadat Courbet zijn schilderij van een volksbegrafenis voltooidde, zijn meerdere kunstenaars met dit thema aan de slag gegaan. De gevonden werken met ditzelfde thema uit de periode 1850 – 1910 zijn op het eerste oog zeer verschillend. Een belangrijke eerste vraag is dan ook of er iconografische types zijn aan te wijzen van volksbegrafenissen in de schilderkunst.

Un enterrement à Ornans geeft een volksbegrafenis in een dorp bij het graf weer. Courbet benadrukt het dorps karakter in het werk door middel van lokale klederdracht, individuele figuren die gebaseerd zijn op de bewoners van Ornans en het ver reikende landschap. De frontale en verkorte compositie, waarin een hond en een priester even belangrijk zijn door hun gelijkwaardige (prominente) positie, geeft het werk een informele sfeer die past bij een volksbegrafenis. Deze informaliteit wordt enigszins getemperd door de plechtigheid van de ceremonie en de stijfheid van de figuren die doen denken aan de statige begrafenissen die werden gehouden voor belangrijke personen, maar de karikatuurachtige koppen heffen dit weer op.² De samenkomst van al de bovengenoemde kenmerken maakt het werk tot een vreemde mix van volksheid en monumentaliteit die net zo vernieuwend was als het thema. *Un enterrement à Ornans* vormt de directe inspiratie voor *En bondebegravelse (Een boeren begrafenis)*, (1883 – 1885, afb. 2) van de Noorse schilder Erik Theodor Werenskiold (Eidskog, 1855 – Oslo, 1938). Wat onmiddellijk opvalt is dat Werenskiolds schilderij van een volksbegrafenis bij een dorp opener en lichter is, met meer aandacht voor de omgeving dan die van Courbet. De isolerende mensenmassa in *Un enterrement à Ornans* is in *En bondebegravelse* geslonken tot een groepje van slechts acht nabestaanden die losjes bij het graf staan te luisteren naar de grafrede die het schoolhoofd voordraagt, er was geen geestelijke beschikbaar. Net als in *Un enterrement à Ornans* zijn de figuren in *En bondebegravelse* gekleed in de lokale, zondagse kledij, maar doordat Werenskiold die figuren in het felle daglicht plaatst komt er meer nadruk te liggen op hun sobere verschijning. De zon verlicht de dode grond waar zojuist gegraven is, maar ook het frisse groene gras dat zelfs weer rond een grafkruis groeit. Hierin is de symboliek van de cyclus van het leven te zien, net als in de variëteit aan leeftijden van de figuren. Werenskiold wilde met *En bondebegravelse* een nauwkeurige studie laten zien van zowel de natuur als de volkse gebruiken.³ Vanuit dezelfde motieven ging Theodoor Verstraete (Gent, 1850 – Antwerpen, 1907) te werk. Circa 1894 schilderde hij *Na de begrafenis* (afb. 3) waarin twee mannen op de voorgrond met de rug naar de toeschouwer weglopen van het kerkhof, het

² Le Men 2008, pp. 150-151.

³ K. Varnedoe, *Northern light. Nordic art at the turn of the century*, New Haven en Londen 1988, pp. 254-255.

gebouw en de omgegraven grond zijn rechts nog net zichtbaar.⁴ In de verte lopen nog enkele vrouwen, maar het aantal houten grafkruizen overstijgt het aantal mensen. De lucht is zwaar bewolkt, de atmosfeer grauw en het landschap lijkt oneindig te zijn. De begraafplaats heeft in dit werk geen afbakening in de vorm van bijvoorbeeld een muur, zoals wel het geval is in *En bondebegravelse*. Het was gangbaar dat een dorpsbegraafplaats geen omheining had, de lichamen in de grond vormden namelijk al een soort afbakening.⁵ In Edouard Joseph Dantans (Parijs, 1848 – Villerville, 1897) *Enterrement d'un enfant à Villerville* (1884, afb. 4) overheerst het landschap de volksbegrafenis bij een dorp dusdanig dat de gebeurtenis bijna onherkenbaar is.⁶ Te midden van groen, bloemen en grafkruizen staan een aantal kinderen en een volwassen man, wellicht hun leraar. Ze kijken naar de aarde die zojuist is omgegraven of luisteren naar de man, die net als in het werk van Courbet en Werenskiold links van het graf ten voeten uit en van opzij is afgebeeld. De titel vertelt dat het een kinderbegraving betreft, wat het grote aantal kinderen verklaart. Ze zijn waarschijnlijk gekleed in hun nette kledij, maar hieraan is af te lezen dat ze niet uit een rijk milieu komen. De begraafplaats daarentegen duidt wel op welvarendheid met haar rijke begroeiing, looppaden en stenen grafkruizen.⁷ Tijdens de negentiende eeuw werden in een groot deel van Europa de kerkhoven die gevestigd waren in het dorp of de stad verplaatst naar een pittoreske plek net buiten het dorp of de stad. Deze nieuwe begraafplaatsen werden min of meer ontworpen als recreatieparken waar men bijvoorbeeld kon wandelen. De begraafplaats in *Enterrement d'un enfant à Villerville* is hier een goed voorbeeld van. Doordat de begraafplaatsen nu meer verbonden waren aan publieke ruimten, in plaats van aan het geloof, ontstond er een nieuwe houding ten aanzien van de dood, een die meer privé was. Hierdoor was het ongebruikelijk geworden om meerdere mensen in een graf te leggen en kreeg iedereen zijn eigen graf en kist, dat laatste voornamelijk om hygiënische redenen. De begraving werd van een groter belang en soms liep het hele dorp hiervoor uit, zoals het geval is in *Un enterrement à Ornans*.⁸ Ulysse Butin (Saint-Quentin, 1837/1838 – Parijs, 1883) schilderde in 1878 de begraving van een zeeman in het Franse vissersdorp Villerville, genaamd *Enterrement d'un marin à Villerville* (afb. 5).⁹ Een deel van de bewoners zijn bijeengekomen om een voor een afscheid te nemen van de

⁴ Fabritius, Theodoor Verstraete <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 11 januari 2012.

⁵ L. Kellaher en S. Grider, 'Bringing the dead back home. Urban public spaces as sites for new patterns of mourning and memorialisation', in: A. Maddrell en J. D. Sidaway e.a. (red), *Deathscapes. Spaces for death, dying, mourning and remembrance*, Farnham 2010, p. 165.

⁶ Joconde. Portail des collections des musées de France, Edouard Dantan <http://www.culture.gouv.fr/documentation/joconde/fr/recherche/rech_libre.htm> 11 januari 2012.

⁷ D.P. Snoep, 'Sterven en rouwen 1700 – 1900', in: A. Dirkse-Balhan e.a., *Dood en begraven. Sterven en rouwen, 1700 – 1900*, uitgave bij tent. Utrecht (Centraal Museum), Utrecht 1980, p. 60.

⁸ P. Ariès, *Images of man and death*, Cambridge, Massachutes en Londen 1985, pp. 136, 238-239.

⁹ Musée d'Orsay <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&numid=016656&cHash=3c04eace33> 11 januari 2012.

overledene. Het was tijdens de negentiende eeuw in sommige streken gebruikelijk om het dode lichaam in een kist te tonen en deze kist in de deuropening van het huis van de overledene te plaatsen, *Enterrement d'un marin à Villerville* toont dit gebruik. Tussen de veelal zwartgeklede figuren vallen de twee mannen op de voorgrond in het midden op. De sjerp die ze dragen, gedecoreerd met tranen en gekruiste botten, verraadt hun functie binnen de begrafenis. Ze behoren tot een broederschap die steun brengt aan de stervenden en de rol van ceremoniemeester vervult tijdens volksbegravenissen. De omgeving van de begrafenis van Butin verschilt van de eerder getoonde volksbegravenissen bij een dorp. Dit heeft te maken met de verschillende fases van een begrafenisceremonie die zijn afgebeeld. In *Enterrement d'un marin à Villerville* moet de dode nog naar de begraafplaats vervoerd worden, afgebeeld hier is een ritueel dat daaraan vooraf gaat en zich afspeelt in het dorp zelf.¹⁰ Eenzelfde soort fase van de begrafenisceremonie heeft Christian Ludwig Bokelmann (St. Jürgen, 1844 – Berlin, 1894) weergegeven in *Nordfriesisches Begräbnis* (1887, afb. 6). Moeder en kind komen uit hun boerderij naar buiten waar een kinderkist staat. Ze worden toegezongen door een jongenskoortje terwijl vrienden en familie staan te wachten.¹¹ De rouwenden in *Nordfriesisches Begräbnis* dragen speciale rouwkleding. De voorschriften voor rouwkleding zijn per gebied en milieu verschillend maar zwart is de meest voorkomende kleur.¹² Het kistje ligt op een soort houten constructie waarover een witte doek ligt. Waarschijnlijk is het een draagconstructie om het kistje te vervoeren naar de begraafplaats.

Vanaf het moment dat begraafplaatsen in dorpen tijdens de negentiende eeuw verplaatst werden naar de rand, kreeg het vervoeren van de kist naar de begraafplaats een belangrijkere rol binnen de begrafenis. Lijkkoetsen werden een populair vervoermiddel en ook door het gewone volk werden deze, in verschillende vormen, ingezet.¹³ De katholieke begrafenisprocessie van Graf von Leopold Kalckreuth (1855 – 1928), *Dachauer Leichenzug* (afb. 7), wordt geleid door een priester die uit de bijbel voorleest en jonge misdienaars die het kruis meedragen.¹⁴ Achter de geestelijken rijdt de wagen met kist en daarachter volgen familie, vrienden, kennissen en dorpbewoners. Links in het schilderij tonen twee dorpsbewoners hun respect aan de voorbijkomende stoet. Hoewel het regent en de lange stoet zich voortbeweegt straalt er een rust uit de afbeelding, iedereen volgt in stilte. *Funeral Procession in Pont-Aven* (1884, afb. 8) van Helene Schjerfbeck (Helsinki, 1862 –

¹⁰ Ariès 1985, pp. 114-120.

¹¹ *Musée imaginaire*, Bokelmann, ein werk <<http://www.musee-imaginaire.de/lesesaal/bokelman/werk8871-fr.htm>> 11 januari 2012.

¹² Snoep, in: Dirkse-Balhan e.a. 1980, pp. 56-58.

¹³ Snoep, in: Dirkse-Balhan e.a. 1980, p. 49.

¹⁴ N. Lübben, *Rural artists' colonies in Europe. 1870 – 1910*, Manchester 2001 (The Barber Institute's critical perspectives in art history), pp. 41-42.

Stockholm 1946) toont een soortgelijke processie. De begrafenisstoet loopt door het dorp met voorop de kruisdragende misdienaren en de priester met bijbel. Daarachter wordt een klein kistje met de hand gedragen, wat gebruikelijk was bij kinderbegravenissen, door een zwartgeklede man.¹⁵ Ook tijdens deze processie toont een dorpling zijn respect, rechtsonder knielt een tuinier die een kruisje slaat voor het overleden kind. De vorm en lengte van de stoet wordt versterkt door het nauwe perspectief dat Schjerfbeck toepast.¹⁶ In het grauwe werk *Begravenis te Nieuwpoort* (1901, afb. 9) van Auguste Oleffe (Sint-Joost-ten-Node, 1867 – Oudergem, 1931) wordt een klein kistje, wat duidt op een kinderbegravenis, gedragen door een vrouw, wellicht de moeder. Ze kijkt stoïcijns vooruit terwijl twee aanwezigen bezorgd toekijken. Het grote formaat van het doek draagt bij aan de intimiteit tussen de toeschouwer en het werk. Intimiteit is in *Enterrement en Campine* (1888, afb. 10) van Verstraete ver te zoeken. Opnieuw (afb. 3) toont hij de figuren met de rug naar de beschouwer waardoor de gebeurtenis ver van de beschouwer afstaat. De rouwenden volgen de lijkwagen door het landschap terwijl er storm opkomt is. Een soortgelijk beeld schepte Eugène Laermans (Sint-Jans-Molenbeek, 1864 – Brussel, 1940) in zijn *De begrafenis* (1902, afb. 11).¹⁷ Afgezonderd vecht de processie tegen de sterke wind om bij de begraafplaats aan te komen. Een ander voorbeeld van een begrafenisprocessie in zware weeromstandigheden is *De begrafenis* (1900, afb. 12) door Charles-William Bartlett (Dorset, 1860 – Honolulu, 1940).¹⁸ Hierin verliezen de figuren al hun individualiteit in de lange, zwarte stoet die hard afzet tegen de sneeuw. Een minder dramatisch beeld van een begrafenisstoet in de sneeuw schilderde Gustav Wentzel (Oslo, 1859 – Lom, 1927) in 1896.¹⁹ Zijn *Enterrement d'un marin à la campagne en Norvège* (afb. 13) toont een Noorse begrafenisprocessie van een marinier, wat de vlaggen misschien verklaart. De begrafenisstoet verplaatst zich in dit werk via een typisch Noors vervoersmiddel, de slee. In *Dernier retour* (1906, afb. 14) van Hippolyte Berteaux is misschien ook wel een typisch Bretons vervoersmiddel te zien. De lijkwagen wordt namelijk getrokken door twee ossen, en niet door bijvoorbeeld paarden of ezels zoals in de eerdergenoemde werken die een begrafenisprocessie tonen.²⁰

Schilderijen en tekeningen uit de periode 1850 – 1910 van processies van volksbegravenissen in de stad zijn zeer schaars. Een vroeg exemplaar van Gustaf Wappers (Antwerpen, 1803 – Parijs,

¹⁵ Ariès 1985, p. 116.

¹⁶ M. Koskimies-Envall en J. Linkamo (red) e.a., *The Karl Hedman Art Collection*, Vaasa 2009, p. 608.

¹⁷ P. Roberts-Jones, 'Eugène Laermans. De mens en zijn horizon', in: P. Roberts-Jones e.a., *Eugène Laermans. 1864 – 1940*, uitgave bij tent. Brussel (Galerie van het Gemeentekrediet), Brussel 1995, pp. 9, 34.

¹⁸ Fabritius, Charles-William Bartlett <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 12 januari 2012.

¹⁹ Musée d'Orsay <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&numid=021268&cHash=fe037655dc> 12 januari 2012.

²⁰ Ariès 1985, p. 116.

1874) is *Begrafenistafereel* (1857, afb. 15). De kleding van de figuren toont de welgesteldheid van deze familie, maar de begrafenis is vrij ingetogen wat wijst op een volksbegrafenis. De zwaar rouwenden nabestaanden lopen richting de kerk om daar tot rust te kunnen komen en verlossing te vinden.²¹ Een ander voorbeeld van een begrafenisprocessie in de stad is *Un enterrement à Venise* uit 1889 (afb. 16) door Joseph Saint-Germier (Toulouse, 1860 – Toulouse, 1925).²² De stoet loopt door het natte Venetië met voorop de geestelijken die het kruis en lantaarns dragen en de kist die gedragen wordt door zes mannen. Waarschijnlijk is ook dit een afbeelding van een volksbegrafenis, omdat de stoet zich lopend voortbeweegt, in plaats van met de koets, en omdat de figuren niet deftig gekleed zijn. Daarbij wordt er geen naam of iets dergelijks in de titel vernoemd, wat zou kunnen verwijzen naar een begrafenis van een belangrijk persoon.

Charles de Groux (Komen, 1825 – Brussel, 1870) schilderde een zeldzaam onderwerp, namelijk een volksbegrafenis bij een begraafplaats bij de stad (*Begrafenis*, afb. 17). Op de achtergrond zijn hoge stenen gebouwen te zien en de begraafplaats is met een stenen muurtje omheind. Rondom het graf staat een klein gezelschap van voornamelijk mannen en enkele vrouwen en kinderen. De stads geklede figuren kijken het graf in terwijl de figuur links voorin iets lijkt te zeggen.

Een ander uitzonderlijk onderwerp binnen het genre volksbegrafenissen is de begrafenis bij het water. Een bekend werk van Albert Edelfelt (Porvoo, 1854 – Haikko, 1905), *Lapsen ruumissaatto* (1879, afb. 18), toont dit Scandinavische gebruik. Het grote doek toont zes mensen en een kistje die over een glinsterend meer varen. Edelfelt weergeeft de suggestie van beweging in de roeiende man en vrouw en de afsnijding van de boeg van de boot. Hij toont een eerlijke momentopname van een Scandinavisch ritueel op een authentieke locatie en met echte figuren die en plein air geschilderd zijn.²³ Edelfelt schilderde twee jaar later nog een begrafenistafereel bij het water, genaamd *Jumalanpalvelus Uudenmaan saaristossa* (1881, afb. 19).²⁴ De begrafenisceremonie wordt geleid door een geestelijke en volksgeklede figuren luisteren met wisselende aandacht. Het meisje

²¹ D. Marechal e.a., 'De Romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen', Tielt 2005, via: *Fabritius*, Gustaf Wappers, begrafenistafereel <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 13 januari 2012.

²² *Joconde*. Portail des collections des musées de France

<http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=DOMN&VALUE_1=&FIELD_2=Ctyob&VALUE_2=&FIELD_3=AUTR&VALUE_3=&FIELD_4=Clieu&VALUE_4=&FIELD_5=REPR&VALUE_5=&FIELD_6=Cdate&VALUE_6=%2719%20SIECLE%27&FIELD_7=DECV&VALUE_7=&FIELD_8=LOCA&VALUE_8=&FIELD_9=Mat%e9riaux%2ftechniques&VALUE_9=&FIELD_10=Titre&VALUE_10=enterrement&NUMBER=30&GRP=0&REQ=%28%28%2719%20SIECLE%27%29%20%3aPERI%2cEPOQ%2cMILL%2cPERU%2cMILU%20%20ET%20%28%28enterrement%29%20%3aTITR%20%29%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=5&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=100&DOM=All> 13 januari 2012.

²³ D. Jackson, 'Naturalisme in het Noorden. Rusland en Scandinavië, in: G. P. Weisberg e.a., *Illusie en werkelijkheid. Naturalistische schilderijen, foto's, theater en film, 1875 – 1918*, uitgave bij tent. Amsterdam (Van Gogh Museum) en Helsinki (Ateneum Art Museum), Brussel 2010, pp. 113-116.

²⁴ S. Sinisalo, *Albert Edelfelt. 1854 – 1905. Jubilee book*, Helsinki 2004, p. 86.

vooraan luistert aandachtig met gebogen hoofd, maar een man rechtsachter houdt zijn hoofd omhoog met zijn handen en lijkt heel ergens anders te zijn met zijn gedachten. Opnieuw schildert Edelfelt met veel aandacht voor natuur en figuren een waargetrouwe momentopname. Zoals het giletje van het jongetje vooraan trekt bij de knopen en het bootje links op het glinsterende water dobert, dit werk is bedoeld als een afbeelding van een momentopname en niet als een verhaal. Ernest Sichel (Bradford, 1862 – Bradford, 1941) maakte in 1896 ook schilderij van een begrafenisafereel op het water. Het schemerige licht in *A Child's Funeral in the Highlands* (afb. 20) kleurt het kalme water grijs waardoor het donkere bootje extra nadruk krijgt. De roeiers zijn even gestopt met roeien en een van de inzittenden draagt iets voor uit het gebedenboek.²⁵ Tussen de figuren in ligt een kistje dat haast onzichtbaar is door de donkere kleuren van de boot. De drie werken van begrafenis bij het water zijn dorpse begrafenis, dit is te zien aan de landelijke omgeving en de dorpse figuren.

Vanaf Courbet's *Un enterrement à Ornans* kreeg het genre volksbegrafenis een eigen plekje in de schilderkunst. Hoewel de besproken werken alle verschillend zijn en bijvoorbeeld plaatsgerichte gebruiken bevatten, zijn er wel iconografische types aan te wijzen. Allereerst valt er een onderscheid te maken tussen volksbegrafenis bij een dorp en bij een stad. Daarbinnen zijn weer types aan te wijzen die ontstaan door het verschil in activiteit: de begrafenisceremonie, bestaande uit uitvaartdienst en begrafenis, en de begrafenisprocessie waarbij de kist vervoerd wordt. Een exceptioneel subonderwerp is de volksbegrafenis bij het water, naar Scandinavisch gebruik. Dit subonderwerp behoort tot het type dorpse volksbegrafenis en ook deze valt in te delen in begrafenisceremonie en begrafenisprocessie. Wat opvalt is dat er van dorpse volksbegrafenis veel meer afbeeldingen zijn te vinden dan van stadse volksbegrafenis. Wellicht was een dorpse volksbegrafenis populairder omdat het dorpse landschap en de dorpse figuren het volkse karakter van de begrafenis beter benadrukken. Begrafenisceremonies en begrafenisprocessies zijn beiden goed vertegenwoordigd in de afbeeldingen en vormen daarom de eigenlijke hoofdtypen binnen het onderwerp volksbegrafenis. Het is van belang niet te vergeten dat de zojuist genoemde types naderhand zijn geconstateerd.

²⁵ J. Treuherz e.a., *Hard times. Social realism in Victorian art*, tent. cat. Manchester (Manchester City Art Gallery), Amsterdam (Van Gogh Museum) en New Haven (Yale Center for British Art), Londen 1988, p. 114.

Naturalisme en volksbegrafenissen

Philippe Ariès (1914 – 1984), een historicus die prominente werken heeft geschreven over de westerse houding jegens de dood, schreef dat de negentiende eeuw het tijdperk is van buitensporig rouwen. Men hield geen rekening meer met sociale conventies omdat het rouwen een spontane en noodzakelijke uiting was van zwaar verdriet. Huilen, flauwvallen en wegwijnen gaven hier uiting aan.²⁶ Dit zou kunnen verklaren waarom begrafenissen een populair onderwerp waren onder kunstenaars van de negentiende eeuw, want het was actueel en trok de aandacht. Het verklaart alleen niet waarom sommige kunstenaars ervoor kozen begrafenissen van het gewone volk af te beelden. Een verklaring daarvoor is lastig te vinden, maar het is wel opvallend dat er eind jaren '70 van diezelfde eeuw een kunststroming ontstond die het eenvoudige volk tot hoofdonderwerp bekroonde: het naturalisme.²⁷ Nu is het de vraag of de besproken werken naturalistische kenmerken vertonen.

Het naturalisme is tegen het einde van haar bestaan rond 1900 in de vergetelheid geraakt door de verpletterende invloed van modernistische kunststromingen uit dezelfde periode. Kunsthistoricus Gabriel P. Weisberg vraagt met zijn onderzoek en publicaties meer aandacht voor het naturalisme en is van groot belang geweest bij het nader definiëren van deze internationale kunststroming.²⁸ De ontberingen en geneugten in het alledaagse leven van de gewone mens op het platteland of in de stad vormde het onderwerp van het naturalisme. In de afbeeldingen van volksbegrafenissen speelt logischerwijs de ontbering van het volk de hoofdrol, de dood als summum van alle ontberingen. Een verschil is dat naturalistische werken vaak een sociale boodschap bevatten, en dus enigszins verhalend zijn, iets dat niet echt het geval is bij de afbeeldingen van volksbegrafenissen.²⁹ Ja, er is armoede en ellende is te zien maar er wordt geen boodschap overgebracht. Wellicht is het werk van Wappers (afb. 15) een uitzondering, maar dan betreft het een religieuze boodschap en geen sociale.

²⁶ P. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1975, pp. 67-68.

²⁷ G. P. Weisberg, *Beyond impressionism. The naturalist impulse*, New York 1992, p. 7.

²⁸ G. P. Weisberg 1992, p. 7.

²⁹ G. P. Weisberg, 'Het naturalisme in een nieuw kader', in: G. P. Weisberg e.a., *Illusie en werkelijkheid. Naturalistische schilderijen, foto's, theater en film, 1875 – 1918*, uitgave bij tent. Amsterdam (Van Gogh Museum) en Helsinki (Ateneum Art Museum), Brussel 2010, pp. 13-14. ; G. P. Weisberg 1992, p. 9.

Een ander karakteristiek van naturalistische werk is het grote formaat doek. De naturalistische werken waren bedoeld voor de massa en kwamen vaak in het bezit van publieke collecties. Bijna alle schilderijen van volksbegrafenis zijn groter dan een meter en voldoen dus aan dit criterium.³⁰

Een groot doek helpt natuurlijk bij het verkrijgen van monumentaliteit. In naturalistische werken wordt deze monumentaliteit ook nog op andere manieren bereikt, namelijk door middel van een brede compositie en heldere kleuren.³¹ *En bondebegravelse* (afb. 2), *Na de begrafenis* (afb. 3) en *Lapsen ruumissaatto* (afb. 18) zijn hier voorbeelden van. Werken die daar juist geen beeld van geven zijn bijvoorbeeld *Enterrement d'un enfant à Villerville* (afb. 4) en *Begrafenis* (afb. 17).

In naturalistische composities werden de figuren vaak vooraan geplaatst tegen een hoge horizon en zonder opsmuk. De figuren hebben een prominente plaats en worden vaak geïndividualiseerd, het zijn portretten van echte mensen.³² Kunstenaars leerden namelijk al snel dat individuele figuren meer impact hadden op het publiek dan stereotypes. Met specifieke figuren kon men zich namelijk beter identificeren.³³ Een hoge horizon, zonder poespas, is te zien in *A Child's Funeral in the Highlands* (afb. 20) en *Funeral Procession in Pont-Aven* (afb. 8), maar in veel andere werken is er geen sprake van figuren die tegen een hoge horizon zijn geplaatst. Als er al sprake is van een hoge horizon dan loopt men daar op, zoals in *Dernier retour* (afb. 14). De figuren in de afbeeldingen van volksbegrafenissen zijn veelal vanaf een afstand te zien en dus niet direct vooraan. Uitzonderingen hierop zijn bijvoorbeeld *Un enterrement à Ornans* (afb.1), *En bondebegravelse* (afb. 2) en *Jumalanpalvelus Uudenmaan saaristossa* (afb. 19) en deze werken tonen dan ook portretten van echte mensen.

Naturalistische werken zijn vaak te herkennen aan hun grijze en bruine kleurenpalet.³⁴ Deze kleurtonen komen overeen met nagenoeg alle schilderijen van volksbegrafenissen. Goede voorbeelden hiervan zijn onder andere *Enterrement d'un marin à Villerville* (afb. 5), *Nordfriesisches Begräbnis* (afb. 6) en *Dachauer Leichenzug* (afb. 7).

Een laatste, belangrijk kenmerk is de fotografische detaillering die vaak gepaard ging met en plein air schilderen. Onder invloed en met behulp van de fotografie, die elk detail van een compositie haarscherp kan afbeelden, gingen kunstenaars elk deel van hun werk tot in de kleinste detail

³⁰ G. P. Weisberg, 'Het naturalisme in een klein kader', in: G. P. Weisberg e.a 2010, pp. 13-14.

³¹ H. Todts e.a., *Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa 1875 – 1915*, tent. cat. Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), Gent 1996, p. 244.

³² H. Todts, 'Naturalisme. Een inleiding tot de historiografie en interpretatie van een mode', in: H. Todts e.a. 1996, p. 30. ; N. Monteyne, 'Naturalisme en fotografie', in: H. Todts e.a. 1996, p. 46.

³³ G. P. Weisberg 1992, p. 9.

³⁴ G. P. Weisberg 1992, p. 189.

weergeven.³⁵ Dit geeft een bizar, onherkenbaar beeld omdat het menselijk oog dat nooit zou kunnen waarnemen. Deze zware detaillering over het gehele beeld is in geen een van de afbeeldingen van volksbegravenissen te zien, maar enkele werken zoals *Nordfriesisches Begräbnis* (afb. 6) en *En bondebegravelse* (afb. 2) komen wel in de buurt. De trend om en plein air te schilderen, of in glazen ateliers, wordt gevolgd door enkele van de kunstenaars die een volksbegravenis hebben gemaakt, zoals Edelfelt en Werenskiold.³⁶ In hun werken is het licht fel en helder en zijn er weinig schaduwpartijen.

Elk werk met het thema volksbegravenissen bevat wel een of meerdere naturalistische kenmerken. Allen hebben als onderwerp het gewone volk, bijna allen hebben een groot formaat doek, een bruin en grijs kleurenpalet en vele afbeeldingen van volksbegravenissen zijn monumentaal. De hoge horizon, het vooraan plaatsen van figuren en de fotografische detaillering zijn kenmerken die vrij weinig voorkomen onder de volksbegravenissen. De werken van Werenskiold, Edelfelt en Verstraete vallen op doordat ze bijna alle naturalistische kenmerken in zich hebben. Aangezien naturalistische werken ook niet alle bovengenoemde kenmerken bevatten zijn aardig wat van de werken naturalistisch te noemen en dit zou dan hun keuze voor een begravenis van het gewone volk enigszins kunnen verklaren.

³⁵ G. P. Weisberg en J. F. Rauzier, 'Fotografie en het naturalisme', in: G. P. Weisberg e.a. 2010, p. 32.

³⁶ G. P. Weisberg, 1992, pp. 8-9.

Over intimiteit en persoonlijk leed

Eerder is geconstateerd dat er globaal een scheiding van types van volksbegravenissen is te zien, namelijk die van de begrafenisceremonie en begrafenisstoot. De begrafenisstoot is meestal met meer figuren afgebeeld, terwijl in werken van de begrafenisceremonie vaak wordt ingezoomd op enkele figuren. Afbeeldingen worden al snel intiemer als er minder personen in te zien zijn en in het geval van een begrafenis komt dan misschien het persoonlijke leed meer naar voren. Klopt het dat begrafenisceremonies intiemer zijn dan begrafenisprocessies en dat persoonlijk leed in de ceremonies naar voren komt en collectief leed in de processies?

Het is bekend dat Werenskiold voor zijn begrafenistafereel (afb. 2) een zorgvuldige studie maakte van zijn figuren. De individuele gezichten en de gelijkenis in de blik en houding van de jongen en zijn vader zijn producten van een meester-portrettist.³⁷ De levensechte personages zijn vooraan gepositioneerd en de beschouwer kijkt er recht tegenaan, waardoor er een intiem plaatje ontstaat. Op een neutrale manier, het betreft een objectieve weergave van figuren en bloeiend landschap in het daglicht, is van zeer dichtbij het verlies van een dierbare, waarschijnlijk een gezinslid, te aanschouwen. In *Na de begrafenis* (afb. 3) lopen twee eenvoudige mannen in een desolaat landschap weg van de begraafplaats. De een steunt op de ander en beiden houden hun hoofd zwaar naar beneden gebogen. De omgeving is melancholisch, en zelfs de kerk, waarvan rechts nog maar een klein stuk te zien is, lijkt hier geen troost te kunnen bieden.³⁸ Ondanks dat de figuren van achter zijn te zien, wat vaak nietszeggend is, is hier het persoonlijke leed te zien doordat de lichaamstaal van de twee mannen van verdriet en verslagenheid spreekt. Verstraete toont slechts twee figuren waardoor hun levens worden uitgelicht en er een intiem beeld ontstaat. Een andere dramatische voorstelling van een volksbegravenis waaruit persoonlijk leed blijkt is *Her First Born* (1877, afb. 21) van Frank Holl (Londen, 1845 – Hampstead, 1888). Holl weergeeft hier het moederlijk verdriet tijdens de begrafenis van haar kind. Het kistje wordt door vier jonge meisjes het graf ingelegd en daarachter, in het midden van het paneel, is de moeder te zien die ‘bijna flauwvalt onder haar verdriet’, zoals beschreven in *Art Journal*. Haar zwarte gewaad vormt een groot contrast met haar witte zakdoek en bleke gezicht. Naast de moeder lopen de vader en grootvader van het overleden kindje. Vader en moeder lopen arm in arm om elkaar letterlijk en figuurlijk te steunen. De omgeving houdt Holl vrij neutraal, maar zoals *Art Journal* schrijft heeft

³⁷ Varnedoe 1988, pp. 254-255.

³⁸ H. Todts e.a. 1996, pp. 243 – 244.

hij de toeschouwer nog nooit droeviger gemaakt dan met dit werk.³⁹ Het begrafenistaferaal van Butin (afb. 5) toont het afscheid nemen van de overledene met veel figuren. Een groepje kleine kinderen links is armoedig gekleed en zijn misschien wel een van hun ouders verloren, een treurig gezicht waarin persoonlijk leed naar voren komt. Het collectieve leed komt naar voren in de enscenering, het dorp is nat en het vocht doet denken aan tranen en verdriet. De gezichten zijn onzichtbaar en de figuren gaan op in een zwarte massa. Bijna alle figuren staan met de rug naar de beschouwer wat resulteert in een afstandelijk tafereel. In *Nordfriesisches Begräbnis* (afb. 6) zijn de gezichten van de figuren vaag afgebeeld en lijken de figuren eerder stereotypes van volkse personages dan echte personen waardoor hier ook een bepaalde afstandelijkheid heerst. Net als in het werk van Butin is het enige persoonlijke leed hier verbeeld via het kind.⁴⁰

Laermans' *Begräfnis* (afb. 11) is een zeer afstandelijke begrafenisstoet, de mensen verdwijnen bijna in het het landschap. De figuren zijn van achter te zien waardoor onduidelijk is wie ze zijn en wie ze verloren hebben. Het natte landschap en het stormachtige weer verbeelden de stemming van de gebeurtenis, de figuren krijgen dezelfde lijn van beweging als de bomen die door de gure wind worden gebogen. Collectief leed is uitgebeeld in het weer, landschap en de anonieme begrafenisstoet. De figuren in *De begrafenis* (afb. 12) vormen ook een anonieme massa terwijl ze niet van achter worden getoond. De meeste gezichten zijn verscholen in gewaden en de gezichten die wel zichtbaar zijn vertonen amper gelaatstrekken. De figuren zijn geen eigen personen en gaan op in de zwarte stoet die hard afzet tegen de sneeuw. De zwarte kleur en neerwaartse vormen van de stoet die tegen het zware weer vecht toont het collectieve leed. Het werk *Pogrzeb huculski* (1882, afb. 22) van Teodor Axentowicz (Brasov, 1859 – Kraków, 1938) toont een volksbegrafenisstoet in de Karpaten (een hooggebergte in Midden-Europa). De figuren zijn vereenvoudigd tot stereotypes van arme mensen. Gedwee volgen ze de stoet en een deel van hen is van achter te zien. Opnieuw is het onduidelijk wie er overleden is en wie de figuren zijn. Zeker is dat ze het zwaar hebben, wat wordt benadrukt door het sneeuwlandschap. Enige intimiteit tussen beeld en beschouwer ontstaat er door de afgezonderde figuur vooraan, maar veel is het niet. Een intiemer beeld van een begrafenisprocessie is *Begräfnis te Nieumpoort* (afb. 9). Oleffe toont vier personen die van dichtbij, op ooghoogte zijn weergegeven. Persoonlijk leed wordt hier wel enigszins weergegeven doordat een vrouw zelf het kistje draagt. Het is alleen onduidelijk of deze vrouw bijvoorbeeld de moeder van het overleden kind is. De begrafenisprocessies op het water van Edelfelt (afb. 18) en Sichel (afb. 19) geven beiden een klein bootje weer waarin zes of vijf figuren zitten, het zijn bescheiden processies. Het zijn allebei intieme beelden omdat ze

³⁹ J. Treuherz e.a. 1988, pp. 73, 79-80.

⁴⁰ G. P. Weisberg 1992, p. 189.

weinig figuren bevatten en recht van voren zijn weergegeven. Edelfelt toont individuele personages die voor zich uit staren. Leed is niet direct af te lezen, maar persoonlijk is het zeker. In het werk van Sichel is het omgekeerde te zien, het dramatische contrast van het lichtgrijze water met het zwarte bootje en het bloedrode gewaad van de vrouw en het neergebogen gezicht tonen het leed. De figuren hebben weinig karakter en zijn vrij onpersoonlijk. Het is in beide werken wel aannemelijk dat het overleden kind een gezinslid was van de inzittenden.

Over het algemeen is vast te stellen dat afbeeldingen van ceremonies van volksbegravenissen intiemer zijn dan processies van volksbegravenissen. Intimiteit wordt bereikt door het inzoomen op enkele figuren, de figuren van dichtbij en recht van voren te plaatsen en door de persoonlijkheden en/of achtergrond van de figuren door te laten schemeren. Dit gebeurt veel bij afbeeldingen van begrafenisceremonies, terwijl bij afbeeldingen van begrafenisprocessies juist veel figuren van een afstand worden getoond waarbij hun identiteit verscholen blijft. De identiteit blijkt een belangrijke factor bij het bepalen of een werk persoonlijk of collectief leed toont. Soms geeft een beeld de impressie van een kijkje in het leven van de personages, in dit geval worden verhoudingen tussen figuren duidelijk en wordt het dus persoonlijker. In begrafenisceremonies is het vaker duidelijk wie er waarschijnlijk overleden is, terwijl dit bij begrafenisprocessies onbekend blijft. Een andere factor is individueel verdriet, want dan wordt de impact van het verlies op iemands leven en het eigen, persoonlijke leed benadrukt. In begrafenisprocessies is verdriet meestal alleen afgebeeld via de massa, het landschap en de weersomstandigheden. Dit toont het gezamenlijke, collectieve leed en niet het persoonlijke leed. Natuurlijk zijn in alle gevallen uitzonderingen. De begrafenisprocessie van de kist per boot is bijvoorbeeld een intiem beeld met enigszins persoonlijk leed en de begrafenisceremonies met meerdere figuren zijn afstandelijk en tonen eerder het collectieve leed. De hoeveelheid figuren is van grote invloed op zowel de intimiteit als het persoonlijke of collectieve leed.

Conclusie

Aan de hand van tweeëntwintig verschillende werken met het thema volksbegrafenis is onderzocht hoe volksbegrafenissen in de schilderkunst tussen 1850 en 1910 in West, Midden en Noord Europa zijn afgebeeld. De afbeeldingen van volksbegrafenissen zijn in te delen in globaal twee subonderwerpen, de begrafenisceremonie en de begrafenisprocessie. Hierin kan vervolgens nog onderscheid gemaakt worden tussen volksbegrafenis bij het dorp of bij de stad. Een bijzonder subonderwerp dat ook binnen de zojuist genoemde types valt, maar ook als autonoom gezien kan worden, is de volksbegrafenis bij het water. Een opvallend verschil tussen de afbeeldingen van begrafenisceremonies en begrafenisprocessies is de intimiteit. In de meeste gevallen is er bij een afbeelding van een begrafenisceremonie ingezoomd op enkele figuren, zijn de figuren van dichtbij weergegeven en kan enigszins worden opgemaakt wie de personages zijn. Deze factoren creëren intimiteit tussen het werk en de beschouwer. Bij afbeeldingen van begrafenisprocessies zijn deze factoren meestal niet of amper aanwezig waardoor ze minder intiem zijn. Een ander verschil is dat begrafenisceremonies het persoonlijke leed tonen en begrafenisprocessies het collectieve leed, uitzonderingen daargelaten. Persoonlijk leed wordt gekenmerkt door individualiteit van de personages, waarin hun verhaal spreekt. Collectief leed wordt geuit door het karakter van de massa, het landschap en de weersomstandigheden. Een kunststroming die ten tijde van de gevonden afbeeldingen van volksbegrafenissen ontstond en voortleefde was het naturalisme. Kenmerken van het naturalisme zijn in vrij grote mate terug te vinden in de werken. Het onderwerp komt overeen, namelijk het gewone volk. De werken zijn bijna allemaal van een groot formaat en hebben een bruin en grijs kleurenpalet, wat belangrijke naturalistische kenmerken zijn. Daarnaast zijn veel van de werken monumentaal, en niet alleen in hun formaat, wat ook een naturalistisch kenmerk is. Kenmerken die minder voorkomen in de werken zijn een hoge horizon, het vooraan plaatsen van de figuren en een fotografische detaillering. Het is aannemelijk dat het naturalisme, met het dagelijks leven van het gewone volk als inspiratiebron, de populariteit van het onderwerp begrafenissen van het gewone volk deed stijgen onder kunstenaars. Het verklaart alleen niet waarom dit onderwerp ineens ontstond in de schilderkunst, toen Courbet zijn volksbegrafenis schilderde bestond het naturalisme namelijk nog niet. Een vraag voor nader onderzoek zou dan ook kunnen zijn waarom volksbegrafenissen juist vanaf 1850 werden afgebeeld en populair werden? Waarom gebeurde dit niet al eerder? Een vraag die dieper ingaat op de manier van afbeelden van volksbegrafenissen is waarom

volksbegrafenissen werden afgebeeld zoals ze werden afgebeeld? Kwam dit door de aard van de volksbegrafenissen of door de stijl en geest van de kunstenaar?

Afbeeldingen

Afb. 1. Gustave Courbet, *Un enterrement à Ornans*, 1849 – 1850, olieverf op doek, 315 x 668 cm, Musée d'Orsay, Parijs.

Afb. 2. Erik Theodor Werenskiold, *En bondebegravelse (Peasant Burial)*, 1883 – 1885, olieverf op doek, 102,5 x 150,5 cm, Nasjonalmuseet, Oslo.

Afb.3. Theodoor Verstraete, *Na de begrafenis*, ca. 1894, olieverf op doek, 139 x 182 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Afb. 4. Edouard Joseph Dantan, *Enterrement d'un enfant à Villerville*, 1884, olieverf op doek, 130 x 97 cm, Musée Malraux, Le Havre.

Afb. 5. Ulysse Butin, *Enterrement d'un marin à Villerville*, 1878, olieverf op doek, 130 x 228 cm, Musée d'Orsay, Parijs.

Afb.6. Christian Ludwig Bokelmann, *Nordfriesisches Begräbnis*, 1887, olieverf op doek, 121 x 181 cm, Kunstmuseum, Düsseldorf.

Afb. 7. Graf von Leopold Kalckreuth, *Dachauer Leichenzug*, 1883., olieverf op doek, 179 x 300 cm, Kunstsammlungen, Weimar.

Afb. 8. Helene Schjerfbeck, *Funeral Procession in Pont-Aven*, 1884, olieverf op doek, 172 x 102 cm, Ostrobothian Museum, Vaasa.

Afb. 9. Auguste Oleffe, *Begravenis te Nieuwpoort*, 1901, olieverf op doek, 125 x 190 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Afb. 10. Theodoor Verstraete, *Enterrement en Campine*, 1888, olieverf op doek, 161x 201 cm, Musée des Beaux-Arts, Doornik.

Afb. 11. Eugène Laermans, *De begrafenis*, 1902, olieverf op doek, 60 x 80 cm, Gemeentelijk museum van Elsene, Brussel.

Afb. 12. Charles-William Bartlett, *De begrafenis*, 1900, aquarel op papier, 64,5 x 87,3 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Afb. 13. Gustav Wentzel, *Enterrement d'un marin à la campagne en Norvège*, 1896, olieverf op doek, 149 x 231 cm, Musée d'Orsay, Parijs.

Afb. 14. Hippolyte Berteaux, *Dernier retour*, 1906, olieverf op doek, 253 x 383 cm, Musée des Beaux-Arts, Nantes.

Afb. 15. Gustaf Wappers, *Begrafenistafereel*, 1857, houtskool op papier, 83 x 131 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Afb. 16. Joseph Saint-Germier, *Un enterrement à Venise*, 1889, olieverf op doek, 108 x 164 cm, Musée des Beaux-Arts, Pau.

Afb. 17. Charles de Groux, *Begravenis, z.j.*, olieverf op doek, 30 x 41 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Afb. 18. Albert Edelfelt, *Lapsen ruumissaatto* (*A Child's Funeral of Conveying the Child's Coffin*), 1879, olieverf op doek, 120 x 204 cm, Ateneum Art Museum.

Afb. 19. Albert Edelfelt, *Jumalanpalvelus Uudenmaan saaristossa* (*Divine Service in Uusimaa Archipelago*), 1881, olieverf op doek, 122 x 178 cm, Musée d'Orsay, Parijs.

Afb. 20. Ernest Leopold Sichel, *A Child's Funeral in the Highlands*, 1896, olieverf op doek, 78,5 x 127 cm, Bradford Museums and Galleries, Bradford.

Afb. 21. Frank Holl, *Her First Born*, 1877, olieverf op paneel, 33,1 x 48,2 cm, Museums Sheffield, Sheffield.

Afb. 22. Teodor Axentowicz, *Pogrzeb bucuński (Carpathian Funeral)*, 1882, olieverf op doek, 86 x 115 cm, privécollectie.

Literatuurlijst

Boeken

Ariès, P., *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1975.

Ariès, P., *Images of man and death*, Cambridge, Massachusetts en Londen 1985.

Jackson, D., 'Naturalisme in het Noorden. Rusland en Scandinavië, in: Weisberg, G. P. e.a., *Illusie en werkelijkheid. Naturalistische schilderijen, foto's, theater en film, 1875 – 1918*, uitgave bij tent. Amsterdam (Van Gogh Museum) en Helsinki (Ateneum Art Museum), Brussel 2010, pp. 100-128.

Kellaher, L. en Grider, S., 'Bringing the dead back home. Urban public spaces as sites for new patterns of mourning and memorialisation', in: Maddrell, A. en Sidaway, J.D. e.a. (red), *Deathscapes. Spaces for death, dying, mourning and remembrance*, Farnham 2010, pp. 161-181.

Koskimies-Envall, M. en Linkamo, J. (red) e.a., *The Karl Hedman Art Collection*, Vaasa 2009.

Le Men, S., *Courbet*, New York 2008.

Lübbren, N., *Rural artists' colonies in Europe. 1870 – 1910*, Manchester 2001 (The Barber Institute's critical perspectives in art history).

Monteyne, N., 'Naturalisme en fotografie', in: Todts, H. e.a., *Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa 1875 – 1915*, tent. cat. Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), Gent 1996, pp. 44-52.

Roberts-Jones, P., 'Eugène Laermans. De mens en zijn horizon', in: Roberts-Jones, P. e.a., *Eugène Laermans. 1864 – 1940*, uitgave bij tent. Brussel (Galerie van het Gemeentekrediet), Brussel 1995, pp. 9-35.

Sinisalo, S., *Albert Edelfelt. 1854 – 1905. Jubilee book*, Helsinki 2004.

Snoep, D. P., 'Sterven en rouwen 1700 – 1900', in: Dirkse-Balhan, A. e.a., *Dood en begraven. Sterven en rouwen, 1700 – 1900*, uitgave bij tent. Utrecht (Centraal Museum), Utrecht 1980, pp. 4-74.

Todts, H. e.a., *Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa 1875 – 1915*, tent. cat. Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), Gent 1996.

Todts, H., 'Naturalisme. Een inleiding tot de historiografie en interpretatie van een mode', in: Todts, H. e.a., *Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa 1875 – 1915*, tent. cat. Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), Gent 1996, pp. 9-32.

Treuherz, J. e.a., *Hard times. Social realism in Victorian art*, tent. cat. Manchester (Manchester City Art Gallery), Amsterdam (Van Gogh Museum) en New Haven (Yale Center for British Art), Londen 1988.

Varnedoe, K., *Northern light. Nordic art at the turn of the century*, New Haven en Londen 1988.

Weisberg, G. P., *Beyond impressionism. The naturalist impulse*, New York 1992.

Weisberg, G. P., 'Het naturalisme in een nieuw kader', in: Weisberg, G. P. e.a., *Illusie en werkelijkheid. Naturalistische schilderijen, foto's, theater en film, 1875 – 1918*, uitgave bij tent. Amsterdam (Van Gogh Museum) en Helsinki (Ateneum Art Museum), Brussel 2010, pp. 18-30.

Weisberg, G. P. en Rauzier, J. F., 'Fotografie en het naturalisme', in: Weisberg, G. P. e.a., *Illusie en werkelijkheid. Naturalistische schilderijen, foto's, theater en film, 1875 – 1918*, uitgave bij tent. Amsterdam (Van Gogh Museum) en Helsinki (Ateneum Art Museum), Brussel 2010, pp. 30-44.

Internet

D. Marechal e.a., 'De Romantiek in België. Tussen werkelijkheid, herinnering en verlangen', Tielt 2005, via: *Fabritius*, Gustaf Wappers, begrafenistaferaal <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 13 januari 2012.

Fabritius, Charles-William Bartlett <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 12 januari 2012.

Fabritius, Theodoor Verstraete <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 11 januari 2012.

Joconde. Portail des collections des musées de France

<http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=DOMN&VALUE_1=&FIELD_2=Ctyob&VALUE_2=&FIELD_3=AUTR&VALUE_3=&

[FIELD_4=Clicu&VALUE_4=&FIELD_5=REPR&VALUE_5=&FIELD_6=Cdate&VALUE_6=%2719%20SIECLE%27&FIELD_7=DECV&VALUE_7=&FIELD_8=LOCA&VALUE_8=&FIELD_9=Mat%e9riaux%2ftechniques&VALUE_9=&FIELD_10=Titre&VALUE_10=enterrement&NUMBER=30&GRP=0&REQ=%28%28%2719%20SIECLE%27%29%20%3aPERI%2cEPOQ%2cMILL%2cPERU%2cMILU%20%20ET%20%20%28%28enterrement%29%20%3aTTTR%20%29%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=5&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=100&DOM=All](#)> 13 januari 2012.

Musée d'Orsay <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&numid=016656&cHash=3c04eace33> 11 januari 2012.

Musée d'Orsay <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&numid=021268&cHash=fe037655dc> 12 januari 2012.

Musée imaginaire, Bokelmann, ein werk <<http://www.musee-imaginaire.de/lesesaal/bokelman/werk8871-fr.htm>> 11 januari 2012.

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1. Gustave Courbet, *Un enterrement à Ornans*, 1849 – 1850, olieverf op doek, 315 x 668 cm, Musée d'Orsay, Parijs. Foto: Hervé Lewandowski, *Musée d'Orsay* <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/works-in-focus/search.html?no_cache=1&zoom=1&tx_damzoom_pi1%5BshowUid%5D=2395> 10 januari 2012.

Afb. 2. Erik Theodor Werenskiold, *En bondebegravelse (Een boerenbegrafenis)*, 1883 – 1885, olieverf op doek, 102,5 x 150,5 cm, Nasjonalmuseet, Oslo. Foto: *Nasjonalmuseet* <<http://www.digitaltmuseum.no/things/maleri/NMK-B/NG.M.00320>> 10 januari 2012.

Afb.3. Theodoor Verstraete, *Na de begrafenis*, ca. 1894, olieverf op doek, 139 x 182 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: Photo d'art Speltdoorn & Fils, *Fabritius*, Theodoor Verstraete <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 10 januari 2012.

Afb. 4. Edouard Joseph Dantan, *Enterrement d'un enfant à Villerville*, 1884, olieverf op doek, 130 x 97 cm, Musée Malraux, Le Havre. Foto: Musée Malraux, *Joconde. Portail des collections des musées de France* <http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=DOMN&VALUE_1=&FIELD_2=Ctyob&VALUE_2=&FIELD_3=AUTR&VALUE_3=&FIELD_4=Clieu&VALUE_4=&FIELD_5=REPR&VALUE_5=&FIELD_6=Cdate&VALUE_6=%2719%20SIECLE%27&FIELD_7=DECV&VALUE_7=&FIELD_8=LOCA&VALUE_8=&FIELD_9=Mat%e9riaux%2ftechniques&VALUE_9=&FIELD_10=Titre&VALUE_10=enterrement&NUMBER=13&GRP=0&REQ=%28%28%2719%20SIECLE%27%29%20%3aPERI%2cEPOQ%2cMILL%2cPERU%2cMILU%20%20ET%20%28%28enterrement%29%20%3aTTR%20%29%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=5&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=100&DOM=All> 11 januari 2012.

Afb. 5. Ulysse Butin, *Enterrement d'un marin à Villerville*, 1878, olieverf op doek, 130 x 228 cm, Musée d'Orsay, Parijs. Foto: rmn, *Musée d'Orsay* <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&zoom=1&tx_damzoom_pi1%5Bzoom%5D=0&tx_damzoom_pi1%5BxmlId%5D=016656&tx_damzoom_pi1%5Bback%5D=%2Fen%2Fcollections%2Findex>

-of-

[works%2Fnotice.html%3Fno_cache%3D1%26numid%3D016656%26cHash%3D3c04eace33](http://www.musee-imaginaire.de/lesesaal/bokelman/werk8871-fr.htm)>

11 januari 2012.

Afb.6. Christian Ludwig Bokelmann, *Nordfriesisches Begräbnis*, 1887, olieverf op doek, 121 x 181 cm, Kunstmuseum, Düsseldorf. Foto: *Musée Imaginaire*, Bokelmann <<http://www.musee-imaginaire.de/lesesaal/bokelman/werk8871-fr.htm>> 11 januari 2012.

Afb. 7. Graf von Leopold Kalckreuth, *Dachauer Leichenzug*, 1883, olieverf op doek, 179 x 300 cm, Kunstsammlungen, Weimar. Foto: *Artothek*, Graf Leopold von Kalckreuth <<http://www.artothek.de/artothek/images/incDetailView.cfm?imgNo=15330&EXCLUDEAGENCIES=0&KEYWORD1=Beerdigung&AGENCY=0&SEARCHWITHIN=false&LANGUAGE=1&ISDISTRIBUTED=0¤tPage=1>> 12 januari 2012.

Afb. 8. Helene Schjerfbeck, *Funeral Procession in Pont-Aven*, 1884, olieverf op doek, 172 x 102 cm, Ostrobothian Museum, Vaasa. Foto: *Ostrobothian Museum*.

Afb. 9. Auguste Oleffe, *Begrafenis te Nieuwpoort*, 1901, olieverf op doek, 125 x 190 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: Photo d'art Speltdoorn & Fils, *Fabritius*, Auguste Oleffe, *Begrafenis te Nieuwpoort* <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 12 januari 2012.

Afb. 10. Theodoor Verstraete, *Enterrement en Campine*, 1888, olieverf op doek, 161x 201 cm, Musée des Beaux-Arts, Doornik. Foto: *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* <http://www.dbnl.org/tekst/isac002mijn01_01/isac002mijn01_01_0008.php> 12 januari 2012.

Afb. 11. Eugène Laermans, *De begrafenis*, 1902, olieverf op doek, 60 x 80 cm, Gemeentelijk museum van Elsene, Brussel. Foto: P. Roberts-Jones, M. Draquet, C. Goormans e.a., *Eugène Laermans. 1864 – 1940*, uitgave bij tent. Brussel (Galerie van het Gemeentekrediet), Brussel 1995, p. 25.

Afb. 12. Charles-William Bartlett, *De begrafenis*, 1900, aquarel op papier, 64,5 x 87,3 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: Photo d'art Speltdoorn & Fils, *Fabritius*, Charles-William Bartlett <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 12 januari 2012.

Afb. 13. Gustav Wentzel, *Enterrement d'un marin à la campagne en Norvège*, 1896, olieverf op doek, 149 x 231 cm, Musée d'Orsay, Parijs. Foto: rmn, *Musée d'Orsay* <<http://www.musee->

orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&zoom=1&tx_damzoom_pi1%5Bzoom%5D=0&tx_damzoom_pi1%5BxmlId%5D=021268&tx_damzoom_pi1%5Bback%5D=%2Fen%2Fcollections%2Findex-of-works%2Fnotice.html%3Fno_cache%3D1%26numid%3D021268%26Hash%3Dfe037655dc>
12 januari 2012.

Afb. 14. Hippolyte Berteaux, *Dernier retour*, 1906, olieverf op doek, 253 x 383 cm, Musée des Beaux-Arts, Nantes. Foto: rmn, *Musée d'Orsay* <http://www.musee-orsay.fr/en/collections/index-of-works/notice.html?no_cache=1&zoom=1&tx_damzoom_pi1%5Bzoom%5D=0&tx_damzoom_pi1%5BxmlId%5D=077241&tx_damzoom_pi1%5Bback%5D=%2Fen%2Fcollections%2Findex-of-works%2Fnotice.html%3Fno_cache%3D1%26numid%3D077241%26Hash%3Da1a5b6e723>
> 12 januari 2012.

Afb. 15. Gustaf Wappers, *Begrafenistafereel*, 1857, houtskool op papier, 83 x 131 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: *Fabritius*, Gustaf Wappers, *Begrafenistafereel* <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 12 januari 2012.

Afb. 16. Joseph Saint-Germier, *Un enterrement à Venise*, 1889, olieverf op doek, 108 x 164 cm, Musée des Beaux-Arts, Pau. Foto: Segura, *Joconde. Portail des collections des musées de France* <http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/joconde_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=DOMN&VALUE_1=&FIELD_2=Ctyob&VALUE_2=&FIELD_3=AUTR&VALUE_3=&FIELD_4=Clieu&VALUE_4=&FIELD_5=REPR&VALUE_5=&FIELD_6=Cdate&VALUE_6=%2719%20SIECLE%27&FIELD_7=DECV&VALUE_7=&FIELD_8=LOCA&VALUE_8=&FIELD_9=Mat%e9riaux%2ftechniques&VALUE_9=&FIELD_10=Titre&VALUE_10=enterrement&NUMBER=30&GRP=0&REQ=%28%28%2719%20SIECLE%27%29%20%3aPERI%2cEPOQ%2cMILL%2cPERU%2cMILU%20%20%20%28%28enterrement%29%20%3aTTTR%20%29%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=5&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=100&DOM=All> 13 januari 2012.

Afb. 17. Charles de Groux, *Begrafenis*, z.j., olieverf op doek, 30 x 41 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: Photo d'art Speltdoorn & Fils, *KMSKB*, Charles de Groux, *Begrafenis* <http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm> 13 januari 2012.

Afb. 18. Albert Edelfelt, *Lapsen ruumissaatto (A Child's Funeral of Conveying the Child's Coffin)*, 1879, olieverf op doek, 120 x 204 cm, Ateneum Art Museum. Foto: *Finnish National Gallery. The Art Collections*

<[http://kokoelmat.fng.fi/wandora/w?lang=en&action=gen&si=http%3A%2F%2Fwww.muusa.net%2FE42 Object Identifier%2FA II 819&query=Lapsen+ruumissaatto+&qtype=http%3A%2F%2Fwww.wandora.net%2Fartwork&&imagesize=1](http://kokoelmat.fng.fi/wandora/w?lang=en&action=gen&si=http%3A%2F%2Fwww.muusa.net%2FE42%20Object%20Identifier%2FA%20II%20819&query=Lapsen+ruumissaatto+&qtype=http%3A%2F%2Fwww.wandora.net%2Fartwork&&imagesize=1)> 13 januari 2012.

Afb. 19. Albert Edelfelt, *Jumalanpalvelus Uudenmaan saaristossa (Divine Service in Uusimaa Archipelago)*, 1881, olieverf op doek, 122 x 178 cm, Musée d'Orsay, Parijs. Foto: S. Sinisalo, *Albert Edelfelt. 1854 – 1905. Jubilee book*, Helsinki 2004, pp. 63-64.

Afb. 20. Ernest Leopold Sichel, *A Child's Funeral in the Highlands*, 1896, olieverf op doek, 78,5 x 127 cm, Bradford Museums and Galleries, Bradford. Foto: Bradford Museums and Galleries, *BBC Your Paintings* <<http://www.bbc.co.uk/arts/yourpaintings/paintings/a-childs-funeral-in-the-highlands-23326>> 13 januari 2012.

Afb. 21. Frank Holl, *Her First Born*, 1877, olieverf op paneel, 33,1 x 48,2 cm, Museums Sheffield, Sheffield. Foto: Museums Sheffield, *BBC Your Paintings* <<http://www.bbc.co.uk/arts/yourpaintings/paintings/her-first-born-71527>> 13 januari 2012.

Afb. 22. Teodor Axentowicz, *Pogrąeb buculski (Carpathian Funeral)*, 1882, olieverf op doek, 86 x 115 cm, privécollectie. Foto: *Galerie Malarstwa Polskiego* <<http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Axentowicz/Index.htm>> 15 januari 2012.